

Rendhagyó válság

Az Egyesült Államokban legutóbb közzétett hivatalos jelentések — óvatosan ugyan és a hátsó kapukat nyitva hagyva — azt állítják, hogy a második világháborút követő évek legsúlyosabb gazdasági hanyatlása „a megfelelő intézkedések eredményeként” véget ért, vagy legalábbis mindenütt túljutott már a mélypontra. Mint ismeretes, az USA-kormány néhány hónappal ezelőtt átmeneti jelleggel 12 milliárd dolláros személyi kereseti és jövedelmi adócsökkentést hajtott végre, 4 milliárd dollár adókedvezményben részesített bizonyos vállalatokat és más, a vásárlókedvet, valamint a beruházásokat ösztönző hitelpolitikai intézkedéseket tett, melyek összesen mintegy 25 milliárd dollárral terheltek meg a már amúgy is túlterhelt állami költségvetést. E nagyarányú dollár-„befecskendezés” közvetlen s közvetett eredményeként — mutat rá a New York-i *Time* (1975. július 28.) — a fogyasztás érezhetően megélnékült, a raktárkészletek hónapról hónapra folyamatosan csökkenni kezdtek, és a nagyobb kereslet a magánberuházásokat is némileg gyorsította. A termelés azonban még mindig 11,7%-kal a tavaly júliusi és 13,1%-kal az 1973. novemberi szint alatt maradt; a továbbra is tetemes árukészletek és a feldolgozóipar alig kétharmad részben kihasznált kapacitása nem teszi lehetővé a bár csökkenő, de az aktív lakosságnak még mindig mintegy 8,4%-át (7 800 000 személy) kitevő munkanélküliség felszámolását. (A *Time* szerint egyébként a régebben meghirdetett „minimális” munkanélküliség helyett újabbán egyre gyakrabban „optimális” munkanélküliségi szintet emlegetnek. Ez állítójlag 5% volna.)

Ami Nyugat-Európát és Japánt illeti, a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) szakértőinek előrejelzése (*Le Monde*, 1975. július 23.) jóval kevésbé bizakodó. Többszöri ígéretük ellenére még a „tehetősebb” nyugat-európai országok kormányai is csak jócskán megkésve, hosszú tétovázás után szánták el magukat bizonyos konjunktúraélnkítő költségvetési és hitelpolitikai eszközök bevetésére. Franciaország, melynek hosszú időn át kiegyensúlyozott költségvetése volt, végül is szeptemberben úgy döntött, hogy egy 40 milliárd frankos költségvetési deficit kockázatának vállalásával 30,5 milliárd frankot (mintegy 7 milliárd dollárt) „fecskendez be” a gazdasági életbe. Nagy-Britanniában a vas-, az acél- és a gépgyártó ipar állami alapokból 15–25%-os beruházási támogatásban részesül, Olaszország pedig mintegy 5,5 milliárd dollárnak megfelelő lírát vetett be. Az NSZK, amely 45 milliárd márkás költségvetési deficittel küzd, az idén már másodszor szánta el magát konjunktúraélnkítő akcióra. Ezegyszer aránylag csekély összeggel (6 milliárd márká = 2,5 milliárd dollár) a bajba jutott építőipart segítik meg. Szakértői vélemények szerint e gazdaság- és hitelpolitikai intézkedések, valamint az amerikai megélnékülési hatása Nyugat-Európában ez év végétől vagy esetleg csak 1976 első felétől lesz érezhető. De csak meglehetősen mérsékelt és országonként erősen differenciált felélnékülés várható. Ezért Európában csakúgy, mint Japánban és az Egyesült Államokban, a munkanélküliség még hosszú időn át az „egyes számú közellenség” marad, sőt az OECD-országok többségében átmenetileg a helyzet további romlásától tartanak. Az NSZK-ban például a munkanélküliek száma már júliusban meghaladta az 1 millió főt, és lehetséges, hogy az év végéig eléri az 1,5 milliót. Nem lehetetlen, hogy télire a 24 OECD-tagország munkanélkülijének össz-száma meg fogja haladni a jelenlegi 15 millió főt, az aktív lakosság 5,5%-át. Számottevő enyhülésre legfeljebb 1976 tavaszától van kilátás. De akkor is csak *enyhülésre*. Mert például Schmidt nyugatnémet kancellár gazdasági szaktanácsadói 1976-ra (egész évi viszonylatban) 6%-os gazdasági expanziót „írnyoztak” elő, jóllehet a munkanélküliség teljes felszámolásához 9%-os növekedésre volna szükség.

Mire alapozzák a szakértők a közeli részleges gazdasági felélnékülést bejelentő jóslataikat? Van-e reális alapja az ún. „gombelméletnek”, vagyis annak az állításnak, hogy a gazdasági életet egyszerű „gombnyomással” fel lehet élnékíteni? A kérdés annyival is inkább jogosult, mert a jelenlegi gazdasági válság köztudottan

**A bruttó társadalmi termék alakulása
(a növekedés százalékában)**

	1973	1974	1975 (becslés)	1976 I. félév (előrejelzés)
Egyesült Államok	5,9	-2,1	-3,75	5,25
Japán	9,9	-1,8	1,5	6
NSZK	5,3	0,4	-2	4
Franciaország	6,5	3,9	1	2
Anglia	5,2	-0,2	0,5	1,25
Olaszország	6,3	3,4	-2,75	0,5
A 6 ország átlaga	6,5	-0,6	-1,75	4,5
Valamennyi OECD-tagország átlaga	6,3	-0,1	1,5	4,25

Forrás: OECD szakértői jelentés (1975. július).

jóval súlyosabb a tőkés világ valamennyi háború utáni recessziójánál, mindennek-
előtt azért, mert igen erős pénzügyi válsággal, többszöri monetáris „földcsuszam-
lással”, nyersanyag- és főleg kőolajinséggel s szinte megfélemezhetőnek tűnő ár-
drágulással párosul. Válasz végett kissé vissza kell lapoznunk a történelemben
Adam Smithhez, a korai kapitalizmus nagy közgazdászához, akit barátjával, Malthus
tisztetéssel együtt Carlyle igen találóan „a gyászos tudomány nagytiszteletű pro-
fesszorainak” nevezett.

Túléli-e a válságot a kapitalizmus?

A kérdést nem mi, hanem a New York-i *Time* teszi fel, melynek 1975. július
14-i száma címlapján Adam Smith jelenik meg hófehér parókában, de a *Time*
közgazdászainak kérdésére, parókáját megcsúfolva, a bokszeccskedvelők fülének
ismerős szavakkal válaszol: „Ne számoljatok még ki, emberek!” A New York-i
folyóirat ezen persze magát a tőkésrendet érti. Mert Smith „kiszámolása” már jó
néhány évtizeddel ezelőtt megkezdődött.

Adam Smith klasszikus főműve, a kerek 200 esztendővel ezelőtt megjelent
A nemzetek gazdasága joggal válhatott volna a fiatal, feltörekvő burzsoázia bibliá-
jává, ha e rend a puszta érdeken kívül más értéket is ismert volna. Könyvében
Smith az érdek irányította piacgazdálkodás mechanizmusát mutatta ki Marx által
is nagybecsült tárgyilagossággal és éleselméjűséggel. A piacgazdálkodásban min-
dent egyedül az érdek irányít, de az egymással ellentétesen ható érdekek egyrészt
biztosítják a vásárló szükségleteinek folyamatos kielégítését, vagyis a relatív árú-
bőséget, másrészt állandó egyensúlyi állapotot hoznak létre. Ha ugyanis kevés
például a cukor a piacon, akkor ennek a cikknek felmegy az ára, és a nagyobb
haszonra való kilátás arra ösztönzi a tőkét, hogy más iparágak helyett a cukoriparba
investáljon. Ennek következtében egy idő múlva ismét cukorbőség támad. Ha
ellenben valamelyik árucikkből túlságosan megnövekszik a kínálat, akkor a piacon
nyomban lanyhulni kezd iránta az érdeklődés, s minthogy ezért az ára is lefelé
megy, a tőke elfordul tőle. Az egyensúlyhelyzet ismét helyreáll.

A beruházások rentabilitásának csökkenése mindenkor a termelés lanyhulását
és a munkanélküliség növekedését vonja maga után; a megnövekvő munkaerő-
kínálat lehetővé teszi a tőkének a munkabérek leszorítását, és ez egyúttal lemor-
zsolja a vásárlóerőt is. A vásárlóerő lanyhulása gátat vet az áremelkedésnek, de
az alacsonyabb munkabérek ugyanakkor a tőke számára ismét kifizetődővé teszi a
beruházásokat. A munkabérek ún. „vastörvényét” Smith egyik követője, David
Ricardo dolgozta ki. Szerinte a munkás hosszú távon csakis azt a létminimumot
keresheti meg, amely önmaga és családja életbentartását biztosítja. Ha ugyanis
ideiglenesen többet keresne, akkor több utódot fog nemzeni, és ez esetben egyrészt
több száj etetéséről kell gondoskodnia, másrészt a felnövekvő utódok piacra kerülő
munkaereje ismét lenyomja a munkabért.

Adam Smith elveit a polgári liberalizmus néhány évtized alatt teljes egé-
szében magáévá tette, és tanácsa szerint szabad folyást engedett a keresleten és
kínálaton alapuló piacgazdálkodásnak. Jó ideig az új termelési viszonyok valóban
jobban szolgálták a termelőerők fejlődését, mint a feudalizmus örökségeként fenn-

maradt *merkantilizmus*, a maga védővámrendszerével, korporációs politikájával, a keresletet és a kínálatot szabályozó rendeleteinek útvesztőjével. De az érem másik oldala az volt, hogy az újonnan kialakult termelőviszonyok közepette nyakló nélkül érvényesülhetett az ún. szociáldarwinizmus jegyében alkalmazott kizsákmányolás. Az üzemekben nem ment kivételszámra a 14 órás munkaidő és a gyermekek lelketlen kihasználása. A versenyben alulmaradt kisembert kíméletlenül eltaposták.

Kritikailag elemezve Smith és Ricardo nézeteit Marx kimutatta, hogy a periódikusan visszatérő túlermelési válságok magából a tőkés termelés módjából következnek. A bővített újratermelés egy bizonyos szakaszában a fogyasztó vásárlóereje nem képes többé lépést tartani a termelés növekedésével, és ennek következtében eladhatatlan raktárkészletek halmozódnak fel, a termelés hanyatlani kezd, munkanélküliség támad, a kisebb árútermelők egy része tönkremegy. Marx elemzés szerint a válság egyúttal a tőkés termelés ezen alapvető ellentmondásának időleges és romboló hatású megoldása. A termelés ugyanis nagyobb mértékben csökken, mint a vásárlóerő, s így a raktárak lassacskán kiürülnek; ugyanakkor a tőke új állóeszközökkel és új termelési módszerek bevezetésével növeli profitját. Mindennek következtében új bővített újratermelési ciklus indul meg, amely aztán ismét szükségyszerűen válságba torkollik.

A tőkés piacgazdálkodásnak ez a ciklusos válságokban megnyilvánuló „ön-szabályozó mechanizmusa“ első ízben a 30-as években — a kapitalizmus általános válságának első jelentkezésekor — mondta fel a szolgálatot. A tőkés világrendet alapjaiban megrázó 1929—1933-as válság éveiben a termelés Franciaországban 28, Németországban 34, az USA-ban 35%-kal esett vissza, a munkanélküliség az Egyesült Államok munkaképes lakosságának 36%-át sújtotta, az iparban dolgozó alkalmazottak még nagyobb hányadát. Japánban például az ipari termelésben foglalkoztatott 7 millió dolgozó közül 2 800 000 (40%) maradt éveken át teljesen munka nélkül. A válság következtében az árak szüntelenül estek, de a raktárkészletek mégsem csökkentek, mert a nagy létbizonytalanság közepette mindenki tartózkodott a fogyasztástól; ugyanakkor, jóllehet a hallatlan munkaerő kínálat a béreket igen alacsony szintre szorította le — és ez a bővített újratermelést ismét kifizetővé tette —, a tőkés vállalkozók a felhalmozott raktárkészletek miatt továbbra sem mertek új beruházásokat eszközölni.

A 30-as években a forgalomban levő papírpénz mennyisége rendkívül megnőtt. Tartva az inflációtól, a központi hitelintézetek ölbetett kézzel nézték, hogyan rohamozzák meg a betétesek a fizetésképtelenné váló bankokat és takarékpénztárakat, és eszükbe sem jutott segítségükre sietni. Az eredmény tragikus volt: a kisbetétesek milliói veszítették el megtakarított pénzüket, és a vállalatok igen jelentős hányada csődbe jutott. A végsőkig csalódott és elkeseredett kisemberek szavazata segítette hatalomra 1933 tavaszán Németországban a nemzetiszocializmust. A tőkésrend fennmaradása érdekében ismét bevezetett gazdasági protekcionizmus világrendszeré vált.

Lord Keynes nyomdokain

A válságból kivezető utat végül — mint ismeretes — Roosevelttel amerikai elnök találta meg. Merész és nagyvonalú gazdasági és szociális reformintézkedéseivel (New Deal) — amelyeket egyébként az USA Legfelsőbb Bírósága néhány évvel később törvénytelennek ítélt — Rooseveltnak négy hihetetlenül nehéz év után sikerült kimozdítania a holtpontról a gazdasági életet.

A második világháborút követő években a monopólióké lassacskán megtanulta, hogyan lehet az államhatalmat a válságok befolyásolására felhasználni. Kiindulópontul Lord Keynes angol közgazdász 1936-ban közzétett *General Theory of Employment, Interest and Money* (A foglalkoztatottság, a kamat és a pénz általános elmélete) című könyve szolgált. John Maynard Keynes, szembeszállva az Adam Smithtől származó klasszikus felfogással, mely szerint a piac „ön-szabályozó mechanizmusát“ nem szabad semmiféle protekcionista rendszabállyal akadályozni, amellet tört lándzsát, hogy a válság leküzdésére az államhatalomnak megfelelő gazdaságpolitikai intézkedéseket kell tennie. Ilyenek egyebek között: 1. a jövedelemelosztásban mutatkozó *kirívó* ellentétek lefaragása; 2. olcsó pénzt biztosító pénzügyi és hitelkamatpolitika, mely növeli a beruházási kedvet; 3. új belső piacot teremtő állami beruházások. Ez utóbbiak közül Keynes főleg azokat tartotta célra vezetőeknek, amelyek anélkül növelik a foglalkoztatottságot, hogy új fogyasztási javakat dobnának a piacra (például a középítkezések vagy a fegyveripar).

Válság esetére Keynes az állami beruházások haladéktalan növelését, a bajba jutott nagytőkés vállalatok állami eszközökkel való megsegítését, a vásárlóerőt

serkentő adócsökkenést és szükség esetén nagyobb számú bankjegy kibocsátását ajánlotta. Az ún. „lassú inflációt” — amennyiben meghaladná az „elfogadható” mértéket — az angol közgazdász véleménye szerint adóemeléssel és a közkölt-ségek korlátozásával bármikor meg lehet fékezni.

A második világháborút követően kialakult sajátos körülmények közepette* valamennyi nyugati ország kormánya lelkes keynesiánussá vált. Más szóval a tőkésállamok felismerték annak szükségességét, hogy a robbanással fenyegető társadalmi feszültségeknek megfelelő szociális törvénykezéssel még idejében elejét vegyék (Marcuse szavaival: „a tőkésrendszer integrálta az elégedetlenséget”). És bár intézkedéseikkel a válság ciklikus voltát nem sikerült megszüntetniük, némi eredményt mégis elértek: befolyást gyakoroltak a válságok kitörésének időpontjára, az ipari termelési index visszaesésének mértékére, a ciklus lefolyására; megteremtették a „fogyasztói társadalmat”, mely az elmúlt 30 esztendőben a pangásokat követő megélénkülést rendszerint elég gyorsan és fájdalommentesen ki tudta kényszeríteni. Ugyanakkor azonban a Keynes ajánlotta „lassú infláció” helyett a pénzkibocsátás üteme rendkívül meggyorsult. Az Egyesült Államok a társadalmi termék növekvő értékének ellensúlyozására 100 milliárd dollárt dobott a pénzpiacra.

Olajbojkott és bizalmi válság

1973—1974-ben azonban merőben új helyzet alakult ki. Mindenekelőtt Pierre Drouin szavaival élve (*Ne pas se tromper de crise. Le Monde, 1975. július 4—5.*) „fordulat állt be a világ erőviszonyaiban”. Az 1973. októberi arab—izraeli háborút követően az OPEC-ben tömörült olajtermelő államok, bojkottal fenyegetözve, négy-szerezére emelték a nyersolaj árát, sok milliárd dolláros deficitet okozva ezzel a kőolajbehozatalra szoruló országok külkereskedelmi mérlegében. Először fordult elő, hogy a fejlődő országok egy csoportja rá tudta kényszeríteni akarátát a fejlett ipari országokra. A hatást a nyugati sajtó *random shock*knak nevezte, amit a leg-találóbban derült égből jövő villámcsapásnak fordíthatnánk.

Ezt követően az 1974. évi rendkívül rossz időjárás miatt részleges élelmiszerhiány támadt pontosan akkor, amikor a petrodollármilliárdok kezdték elárasztani a világpiacot. A következmények nem késlekedtek: a cukor ára például rövid néhány hét alatt tizenkétszerezésre emelkedett, és számos más élelmiszer, ipari cikk és nyersanyag is tetemesen megrágult.

Gyors és biztos tájékozódásra, nagy felelősségvállalással járó gazdaságpolitikai intézkedésekre lett volna szükség a küszbön álló válság elkerüléséhez, első-sorban a vezető gazdasági hatalom: az Egyesült Államok részéről, amelyet az olajkrízis tulajdonképpen nem is érintett közvetlenül. Csakhogy a Watergate-ügy és Nixon elnök lemondatása következtében beállt hatalmi vákuum egyáltalán nem kedvezett a felelős elhatározásoknak.

Nem lebecsülendő szerepe volt a gazdasági krízis elmélyülésében a „gazdag” Nyugaton az utóbbi években lábrakapott általános bizalmi válságnak sem. A Nyugat — mint ismeretes — egyre inkább megkérdőjelezte önmaga korábbi céljait, egyre inkább elvetette az öncélú gazdasági növekedést. Jellemző a válságot közvetlenül megelőző évek hangulatára, hogy az olyan könyvek, mint a Római Klub megbízásából készült Meadows-jelentés (*A növekedés határai*), mely számítógépek segítségével a fogyasztói civilizáció elkerülhetetlen és közeli végét jósolta (vö. *Korunk*, 1972. 11.), sokmillió példányszámban kelt el. Az általános bizalomvesztésben az árrobbanás kitűnő termótalajra talált. Az inflációs hányados, mely 1974 végéig a 24 OECD-ország átlagában elérte a 14%-ot — de ezen belül egyes országokban a 25—30%-ot is —, magasan meghaladta azt a mértéket, melyet az energiahordozók, egyes élelmiszerek és nyersanyagok emelkedése indokoltta tette volna.

Szorult helyzetükben a nyugati országok kormányai csak egy megoldást láttak: negatív előjellel kezdték alkalmazni a keynesi elveket, megállítva ezzel a már több év óta tartó gazdasági expanziót. A különböző állami szubvenciók megvonása, a bankjegyforgalom óvatos csökkentése, a kamatláb emelése stb. csakhamar kedvét szegte a magánberuházásoknak. Nyomban megkezdődtek a tömeges leépítések, munkaidőcsökkentések és kényszerszabadságolások. Az ipari termelés indexe országonként változóan 10—20%-kal esett, a vásárlókedv görbéje meredeken

* Varga Jenő 1958-ban megjelent *Az imperializmus gazdaságának és politikájának fő kérdései* című művében a „sajátos körülmények” közé sorolja a két világrendszer kialakulását, a gyarmati rendszer felbomlását, a nagyfokú eltérést a fejlett és a fejlődő tőkés országok gazdasági és politikai viszonyai között stb.

lefelé tartott, a raktárkészletek felduzzadtak. Erős társadalmi feszültség támadt, amely többfelé (például Olaszországban) már-már robbanással fenyegetett.

Nem kétséges, hogy az egyes nyugati országok kormányainak módjában állt volna haladéktalanul konjunktúraélenkítő intézkedéseket tenni. Az Egyesült Államokban például a központi és helyi kormányzatok a társadalmi össztermék közel egyharmadát kitevő mintegy 450 milliárd dolláros költségvetési és hitelkeret fölött rendelkeznek, s ennek birtokában a kormány bármikor jelentősen befolyásolhatja az ipari termelési index és a foglalkoztatottság alakulását. Jó ideig azonban a különböző országok kormányai semmit sem mertek tenni. Joggal tartottak ugyanis attól, hogy a felélenkület erőszakoló legkisebb befeckendezés esetén is számolni kell a visszatérő „magas inflációs hányados nem eléggé ismert következményeivel”. (Az OECD-jelentés. Le Monde, 1975. július 5—6.) Pierre Drouin az 1974—1975-ben kialakult sajátos helyzetet egyetlen maliciózus mondattal jellemezte: „Az árdrágulás ellen folyó, többnyire kétbalkezes harc mindenütt recessziót váltott ki, s ugyancsak az áremelkedéstől való félelem fogja most le azok kezét, akik meg akarják nyomni a fellendülés gombját.” Pierre Drouin igazát aligha lehetne vitatni. Az inflációs hányados az erős recesszió ellenére mindössze csak néhány ponttal esett vissza: az 1974. évi átlagos 14⁰/₀-ról 1975 átlagában 9⁰/₀-ra. Ezen belül Nagy-Britanniában és másutt a pénzhígulás egy percre sem állt meg, sőt tovább fokozódott. A jövőre várt felélenkülés az előrejelzések szerint újabb inflációs hullámot indít majd el.

A fogyasztási árak alakulása (a növekedés százalékában)

	1973	1974	1975 (becslés)	1976 I. félév (előrejelzés)
Egyesült Államok	5,6	11,4	8	5,75
Japán	11,8	24,4	12,5	8,5
NSZK	7,1	7,3	6	5,75
Fraanciaország	7,1	13,7	11,75	9,25
Anglia	8,5	14,5	22,5	17,5
Olaszország	10,8	19,1	18,25	12,5
A 6 ország átlaga	7,4	13,6	10,25	7,75

Forrás: OECD szakértői jelentés (1975. július).

Régebben azt hitték: az infláció a gazdasági fellendülés egyik elkerülhetetlen velejárója. Afféle szükséges rossz. Ezért a gazdasági hanyatlást deflációnak is nevezték. Most kiderült, hogy az árak a gazdasági visszaesés ellenére is tovább emelkedhetnek, vagyis az infláció és a recesszió nem egymást kizáró jelenségek, hanem — amint Alvin Toffler, *A jövősokk* népszerű szerzője állapítja meg a közelmúltban megjelent *Eco-spasme* című könyvében — ugyanannak a ciklusnak összefüggő, egymást átfedő szakaszai. Az olyan kakofonikus hangzású nevek, mint a „stagfláció” vagy a „slumpfláció” (slump = zuhanás), melyekkel az új helyzetet próbálták jellemezni, csak a szakemberek tájékozatlanságát árulják el, de semmivel sem járulnak hozzá az új helyzet jobb megértéséhez. A tények mindössze egy dolgot bizonyítanak: azt, hogy napjainkban sem a klasszikus piacmechanizmus, sem a keynesi ihletésű reformmechanizmus nem befolyásolja már olyan mértékben a fogyasztók s a termelővállalatok magatartását, mint azelőtt. A szakértők a választ magában a keynesi elvek alkalmazásában keresik.

Semlyén István